УДК 82.091

Д.М. Абдуллина

МӘҖИТ ГАФУРИ ИҖАТЫНЫҢ ИДЕЯ-ТЕМАТИК ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

В этой статье представлен обзор творчества народного поэта М. Гафури. Анализировались идейно-тематические особенности его произведений. Более подробно остановливаясь на проблемах, поднятых писателем в отношении судьбы нации, была сделана попытка раскрыть его отношение к татарскому народу и татарскому языку.

Статья посвящена 140-летию со дня рождения народного поэта М. Гафури.

Ключевые слова: М. Гафури, творчество, идея, тематика, судьба татарского народа, нравственные ценности.

This article provides an overview of the folk poet M. Gafuri's work. The ideological and thematic features of his works were analyzed. Dwelling in more detail on the problems raised by the writer in relation to the fate of the nation, an attempt was made to reveal his attitude towards the Tatar people and the Tatar language.

The article is dedicated to the 140th anniversary of the national poet M. Gafuri's birth.

Keywords: M. Gafuri, creativity, idea, theme, fate of the Tatar people, moral values.

Татар һәм башкорт халыклары әдәбияты классигы, XX йөз башы татар милли шигъриятен һәм прозасын үстерүгә үзеннән зур өлеш керткән, тормышчан әсәрләре белән халык күңеленә уелып калган күренекле әдип Мәҗит Гафуриның тууына 2020 елның 1 августында 140 ел тулды.

Гасыр сынауларын үтеп, үз бәһасен дәлилләгән бу иҗатның көче халыкчанлыгында, милли азатлык, кешелеклелек идеалларын чын күңелдән яңгырата алуында. М. Гафури да – замандашларының бик күбесе кебек, үз тырышлыгы белән талантына юл ярган, шуның аша гадилектән галилеккә ирешкән шәхес.

Олы әдипне зур юлга алып чыккан сукмак башы халкыбызга шактый күп талантлы шәхесләрне биргән уңдырышлы Башкортстан туфрагыннан.

Аның тормыш юлы да, үз замандашларыныкынан күпкә аермалы түгел, гыйбрәтле дә, катлаулы да, данлыклы да.

Гыйлем эстәүнең фарыз гамәл булуын гаиләдә үк аңлап үсү, башта авыл мәдрәсәсендә башлангыч белем алып, соңрак мәртәбәле мәдрәсәләрнең берсендә уку – бу чор зыялылырының һәркайсы үткән юл. М. Гафуриның үсмерлек һәм яшьлек еллары да шуннан аерылмый. Әмма унөч яшеннән тулы ятим калган Мәҗит өчен белем алу бик авырга туры килә. Матди мөмкинлекләре чикле булганлык-

тан, бер мәдрәсәдән икенчесенә күчә. Уфадагы «Госмания», «Галия», Троицкидагы «Рәсүлия», Казандагы «Мөхәммәдия» мәдрәсәләрендә укый. Җәйләрен, казакъ-кыргыз даласына чыгып, бай балаларын укыта, Рәмиевләрнең алтын, Яушевларның торф приискаларына сезонлы хезмәткә яллана, тиречедә чыра очлый, байларга ялланып эшләүче кешеләргә ашарга әзерли, икмәк сала, урак ура, мәдрәсәдә сукыр суфиларга китап укый, бай балаларына ашарга пешерә. Белем алуга омтылышы зур булган егет бу юлда барлык киртәләрне дә үтеп чыгарга үзендә көч таба һәм максатына ирешә. Мәдрәсәдә уку еллары аның өчен олы тормыш мәктәбе була.

Троицкидагы «Рәсүлия» мәдрәсәсендә укуының соңгы елларында «Хезмәт» көтепханәсе аша яңа басылган китаплар, көндәлек матбугат белән таныша, «Тәрҗеман» газетасының бер санын калдырмый укып бара, өч ай дәвамында рус телен махсус өйрәнә. Казакълар арасында мөгаллимлек иткәндә, заманына күрә аңлы, яңалык тарафдары булган, үзе дә шигырьләр язарга яраткан Урынтай хаҗи белән аралашу, шәкертләр арасында да искечә укытуга каршы тору, надан хәлфәләрне кире кагу рәвешендә башланып киткән хәрәкәтләрне күрү яшь Мәҗиткә тормыш каршылыкларын тирәнрәк төшенергә ярдәм итә.

М. Гафуриның Казанда «Мөхәммәдия»дә укыган чоры (1905–1906) революцион көрәш киң җәелгән вакытка туры килә. Татар халкының милли азатлык хәрәкәте, Россияне тетрәндергән Беренче рус революциясе үсмер егеткә көчле тәэсир ясый. Күңелендәге хисләр өермәсе тышка бәреп чыга, ул илдә барган сәяси үзгәрешләр нәтиҗәсендә туган хыялларын, рухи куанычын халык белән уртаклашырга, бу көрәштә үз авазын ишеттерергә омтыла. «Яшь гомерем» исемле шигырь мәҗмугасын тәмамлап нәшриятка тапшыра. Моннан тыш яңа ачылган «Йолдыз», «Казан мөхбире» кебек газеталарда шигырьләр, мәкаләләр бастыра.

Гади халык тормышын, аның рухын аңлау, ил эчендә барган вакыйгаларны дөрес бәяләрлек дәрәҗәдә сизгер күңелле һәм хәбәрдар булу аның әдәби иҗатына зур мөмкинлекләр ача. Бу уңайдан: «Гафури иҗаты халыкның тарихи эшчәнлегенең сәнгать көзгесендә чагылган җанлы сурәте буларак мәйданга чыкты», – дип язган иде Х. Госман [Госман, б. 104]

М. Гафури әсәрләре идея-тематик яктан гаять киң колачлы. Ул гадәти көндәлек тормыш вакыйгаларына да, шигърият өчен мәңгелек саналган мотивларга да мөрәҗәгать итә. Шундыйлардан тормыш-яшәеш турында фәлсәфи уйланулар («Хәлең», «Күңел тарлыгы», «Кайвакытта», «Тормыш»), табигать һәм кеше («Яз башлануы», «Эңгер вакыты», «Харап бакча»), сөю-мәхәббәт («Беренче мәхәббәт», «Янган йөрәк», «Сөюдән качу») кебек темалар аның иҗатында әледән-әле чагылып тора. Әхлакый темаларны да, сәясәт, туган җир, ил, Ватан мәсьәләләрен дә яратып, теләп яктырта шагыйрь. Әмма шулар арасында гади халык, үз милләтенең язмышына аерым игътибар бирүе сизелә. Иҗатының тәүге чорында:

Бер адым алга басам да
Әйләнәмен артыма,
Кайда басканнар икән дип
Күз саламын халкыма [Гафури, б. 294], –

дип язган булса, бөтен иҗаты дәвамында ул шул мәсләгенә тугрылык саклый. Нинди жанрда гына иҗат итсә дә, күңел түренә кереп утырган гади халык, милләт язмышы аның каләменә юл күрсәтә, әдипнең йөрәген халыкныкы белән бәйли.

М. Гафури иҗатында милли тойгылар гәүдәләнешендә бер нәрсә ачык чагылыш таба: бу – әдипнең үз иҗатында һәрвакыт татар милләтен, татар телен күздә тотуы, үзен шул халыкның бер вәкиле итеп күрүе. Ул бу турыда үзе дә ачыктан-ачык яза: «Шигырь язды Габделмәҗит ибне татар» («Алмашыну», 1905), «Русияле бер татардыр – асыл затым, Габдулла ибне татар – мәшһүр затым» («Яшь гомерем», 1906).

Аның беренче шигырьләрендә үк милләт язмышы мәсьәләсе күтәрелә.Ул әле аны мәгърифәтчелек идеяләре яктылыгында хәл итәргә омтыла. Халыкның белемле, һөнәрле, мәдәниятле булу дәрәҗәсен үстерүне, икътисади һәм мәдәни үсешкә ирешкән халыклар югарылыгына күтәрелүне максат итеп күрә. Иң беренче шигъри тәҗрибәләреннән булган «Гыйлем» шигырендә:

Мәгърифәт бабларын без ачаек,
Тәрикы тәрәккыя без басаек, –

дип өнди. Милли-мәдәни үсешнең асылын да шулай аңлата:

Гакыл сарыф итеп һиммәт итсәк,
Урынның алырбыз һәрдәм түрен [Гафури, б. 419].

Биредә әле аның җәмгыятьтәге һәр кимчелекне наданлыктан күрүе, мәдәни үсеш барлык кешеләргә дә бәхет китерер дип чын күңелдән ышануы сизелә. Шунлыктан аларда үгетләү, коры дидактика өстенлек итә, шагыйрь тәрбиялелек, белем, һөнәр, әдәплелек, милли тәрәккыят мәсьәләләрен күтәрә һәм әлеге камиллеккә ирешү юлларын шәхеснең үз тырышлыгына бәйләп аңлата. Белемле, тәрбияле, һөнәрле шәхеснең милләтпәрвәр булуы да сорала:

Гыйлемеңнең файдасын үзең дә күр,
Файдада милләтеңне үзеңдәй күр;
Гыйлемең берлә милләтеңне иткел син шат [Гафури, б. 411].

Тәрбия мәсьәләсенә килгәндә, халыкның киләчәген күкрәк тәрбиясе белән саклаучы хатын-кызның хокуксызлык һәм наданлык тоткынлыгында булуы шагыйрьне иң тирәнтен борчыган мәсьәләләрдән булды. Коллык богауларын өзәрлек көч, хөр шәхес тәрбияләү аның шигъриятендә дә, прозасында да үзәк темага әверелде. «Әйдә, кызым, мәктәпкә», «Зәйнәп» (1907), «Кем бәхетсез» (1910) кебек дистәләгән шигырьләре хатын-кыз киләчәген кайгыртып, аңа мөрәҗә-

гать итеп, гаилә тәрбиясе, бала тәрбияләүдә гаиләнең ролен күздә тотып язылды.

Тәрбия бирүнең асыл чыганагы анадан башланганлыгын аңлап, киләчәктә ана булачак кыз балаларның тәрбиясен яшьтән кайгырту кирәклеген ул һәрдаим искәртеп килде.

Башлангыч чор иҗатында әле аның сәясәт һәм ул тудырган иҗтимагый шартларның асылын тулысынча аңлап бетермәве дә сизелә. Җәмгыятьтәге тигезсезлек, әхлакый бозыклык кебек хәлләрне дә наданлыктан һәм тәрбиясезлектән күрә. Җәмгыять һәм шәхес арасындагы каршылыкларны да җәмгыять төзелешенә, капиталистик яшәү кануннарына бәйләп караудан бигрәк, кешенең рухи ярлылыгы, тәрбиянең түбәнлеге белән аңлата. Әмма мондый гади фикер йөртү, милләт һәм кеше язмышын иҗтимагый, сәяси җирлектән аерып карауның дөрес түгеллеген ул бик тиз төшенә.

1905 елның канлы вакыйгалары, сәяси фикер ягыннан гаять алдынгы булган Казан мохитендә яшәү аңа революцион көрәшнең эчке каршылыкларын тирәнрәк төшенергә булыша. Искиткеч катлаулы һәм каршылыклы, сыйныфлар арасындагы канлы көрәш белән узган бу вакыйгалар шагыйрьгә үзенең кыйбласын билгеләргә ярдәм итә. Ул азатлык хәрәкәтенең «асыл серен» – коры сүзнең максатка илтмәгәнлеген, милләтнең якты киләчәге, хезмәт кешесенең бәхете өчен көрәш кирәклеген аңлый. Әмма шагыйрь революциянең бер талпынуда һәммәсен хәл итүенә ышана. Икътисади, рухи артталыкка, матди тигезсезлек, милли изүгә чик куярга тиеш дип санаган бу алмашынуны М.Гафури бөтен күңеле белән яклый, 1905 елда язылган «Алмашыну», «Хөррият дәверендә», «Инсаф вә иттифак», «Өндәү», «Вакыт йитте» кебек шигырьләрендә әлеге хәрәкәтне күтәреп алырга, берләшергә, мөмкинлектән файдаланырга чакыра. Шул тәэсирләр йогынтысында язылган «Шатлык шигыре»ндә (1905) ул халкыбызның киләчәген оптимистик рухта сурәтли:

Алынды авырлыклар кулымыздан,
Манигъ юк бара торган юлымызда.
Хөррият заманнары каплап алды
Алдан, арттан һәм уң илә сулымыздан [Гафури, б. 31].

Бу шигырьләрендә ул әле еш кына татар һәм мөселман сүзләрен тиңдәш итеп файдалана. Мәсәлән, «Өндәү» шигыре:

Йа татар! Вакыт йитте кузгалырга,
Мәгариф шәмгыданын кулга алырга, –

дип татарга мөрәҗәгать белән башланып китә.

Файдалы эш вөҗүдкә чыксын дисәк,
Карап яту тиеш түгел мөселманга [Гафури, б. 38], –

дип тәмамлана.

Аерым әсәрләрендә ул гомумән мөселман дөньясын кайгыртуга да күчә. Бер яктан, патша Россиясендә генә түгел, бөтен дөньяда

халыкара колониаль изүнең югары ноктасына җитүенә, анда да мөселманнарның хәле катлаулы булуга борчыла. Төрле елларда язылган «Аурупа–Азия» (1906), «Башка җирдәге мөселманнарның хәле» (1906), «Инглизләрнең сәясәте» (1907) шигырьләрендә турыдан-туры гомум сәясәтнең аерым милләтләргә китергән зыяны турында сөйли. «Аурупа–Азия»дә, мәсәлән, шагыйрь үзен өстен санаган Аурупага: «Мәгарифнең асыл тамырын бәхәс итсәк, Азиядәге халыклардан сезгә килгән», – дип, тарихи яктан Шәрык дөньясында фәнни-мәдәни казанышларның иртәрәк тууын искәртеп, мөселманнарның һич тә түбәнрәк дәрәҗәдә торган халык булмауларын дәлилли.

Икенче яктан, аны Россия җирлегендә яшәгән татар, башкорт, казакъ һәм башка мөселман халыкларының хәле уйландыра. «Ике кош», «Мал өчен», «Фидаи мәхбүс агызыннан», «Балыкчылар» (1906), «Безнең хәл», «Гафури сән онытма милләтеңне…», «Милләткә хадим булган яхшыларга», «Икенче сада» «Мәмләкәтнең барчасы әгъдәя мөлкәт улмасын» «Сөембикә манарасы» … (1907) шигырьләре «асыл ватан»да татар халкының хокукларын даулап язылган күпсанлы әсәрләренең бер өлешен тәшкил итә.

Биредә инде шагыйрь милләт язмышын мәгъифәтчелек идеяләре югарылыгыннан торып кына хәл итәргә алынмый, мәсьәләнең асылына якын килеп, күпмилләтле дәүләт эчендә милләтләрнең тигез хокуклы булуының иң төп шарт икәнлегенә игътибарын юнәлтә. «Ике кош» шигыре – шул мәсьәләне бик үзенчәлекле яктырткан әсәрләренең берсе.

Милләт һәм тел шагыйрь өчен бер-берсеннән аерылгысыз. «Әдәбият кичәсенең соңында укылган шигырь»ендә дә милләт һәм тел язмышының бердәмлеген ассызыклый, телне саклау – милләтне саклау, дигән фикер әйтә:

Телләре югалмадисә, мәңге югалмас татар;
Милләт ашдыкча – ашар, милләт яшьдекчә – яшәр [Гафури, б. 195].

Милләт дигәндә татар халкын күңелендә тоткан кебек, тел дигәндә дә ул татар телен күздә тота. Татар телен ул «үз ана телем» дип атый:

Үз ана телем — минем өчен матур, иң тәмле тел;
Үз телем — үз әйберем булган өчен ярата күңел.

Шул ана теле белән мин мәкъсудымны аңлатам;
Шул анам теле белән «балам» диләр анам-атам...

Әле дә шул тел белән укыйм, язам һәм сөйләшәм,
Шул татар теле белән көйлим берәр көй көйләсәм [Гафури, б. 254].

Милләт язмышы М. Гафуриның шигъри әсәрләрендә генә түгел, прозасында да аерым урын алып тора.

М. Гафуриның инкыйлабка кадәрге чор прозасында берничә әсәрне аерып күрсәтергә мөмкин. «Ачлык яки сатлык кыз» (1907),

«Ярлылар яки өйдәш хатын» (1907), «Үги балалар» (1908), «Онытылган җинаять, яки үткәнне искә төшерү» (1909), «Исәпсез байлык» (1912) кебек бер төркем әсәрләрендә тормышны сәнгатьчә гәүдәләндерүгә мәгърифәтчелек һәм тәнкыйди реализм синтезы аша ирешә. Бу әсәрләрендә инкыйлабка кадәрге Россия мөселманнарының яшәешен сурәтләү аркылы, милли дискриминация, социаль тигезсезлек хөкем сөргән җәмгыятьтә кешенең асылын, шәхес һәм җәмгыять арасындагы мөнәсәбәтләрнең үзенчәлеген ачарга омтыла.

Әсәрләренең чынбарлык белән тәңгәллегенә ирешү, укучыга тәэсирлелекне көчәйтү юлында кырыс, җентекле натуралистик алым белән эшләнгән күренешләр тудырудан да читләшми. Дөрес, тормышны реалистик сурәтләүгә юнәлдерелгән әсәрләрендә дә ул әле нәтиҗәләр ясарга, хөкем итәргә ашыкмый, вакыйгалар агымын эзлекле хикәяләүче, күзәтүче буларак чыгыш ясый.

«Ярлылар яки өйдәш хатын» повесте үзенең салмак агымда эзлеклелекне саклап, тормышны сурәтләүдә ышандырырлык итеп, фәкыйрьлек төбенә төшкән ярлыларның һәм мал белән күңел күзләре томаланган байларның эчке дөньясын искиткеч оста психологик төгәллек аша сурәтләп бирүе белән үзенчәлекле. Әсәрдә өметсезлек, фәкыйрьлек, ачлык, салкын кочагында бер-берсенә сыенган, үлем тырнагыннан котылып калырга теләп берләшкән көнлекче хезмәте белән генә җан саклаучы Шәриф, аның хатыны Бәдри белән балалары һәм алардан да бәхетсезрәк Җәмиләнең язмышы турында сөйләнә. Укучы күңелен тетрәндерерлек фаҗигаларны хикәяләүче бу әсәрне укыганда күңелдә авыр тойгылар белән янәшә өмет, соклану чаткысы яши. Ярлыларның өметсез, нурсыз тормышын аларның кешелеклелеге бизи. Язучы байларның тупас күңеллелегенә, фәкыйрьләрнең кешелеклелек сыйфатларын каршы куя. Карасаң, кешенең асылы болайрак корылган икән шул: авырлыкларны күтәрә, сабыр итә, соңгы сулышына кадәр яшәү өчен көрәшә, өметен җуймый, иманын саклый, тик үзенең башкалардан өстенрәк торуын тоюга, ул нәфес колына әверелә башлый, югарырак үрмәләү өчен намусын да, иманын да сата. Ә чынлыкта һәммәбез дә яратылышыбыз белән тигез, кайтыр урыныбыз да бер, әмма нәфес колына әверелеп, шуны онытабыз. Әсәрләрендәге бер-берсеннән кискен аерылган байлыкта яшәүче кешелексезләр һәм тормыш төбендә җан саклаучы ярлылар образлары аша автор шушы хакыйкатьне дәлилли.

«Үги балалар» әсәрендә үгилек турындагы гомумиләштерүләрне укыганнан соң, автор фикеренең Галә мулла гаиләсендәге вакыйгалар белән генә чикләнмәве ачык аңлашыла. Әдип яшь хатын җаһиллыгына бирелеп, балаларын үгилек ачысыннан саклый алмаган Галә мулла образы аша милләт хөрлеген якларга тиешле ир-егетләребезнең гамәл кыласы урында тормыш агымына ихтыярсыз бирелгәнлекләрен ача. Моның сәбәпләрен ул аларның иске тәртипле мәдрәсәләрдә укып, тормышка әзерлексез булуларында күрә.

Ике инкыйлаб арасында (1905–1917) хөкүмәт тарафыннан оештырылган кысу, тентү-тикшерүләр, полиция күзәтүләре, татар зыялылары арасында төрле якка тартылу, бүлгәләнеш һәм шуның нәтиҗәсендә кешеләргә карата ышаныч, алдагы көнгә өмет югалу, көрәш рухы сүрелү М. Гафури иҗатына да сизелерлек йогынты ясый. «Әмма М. Гафури бервакытта да тоташ пессимизмга бирелмәде. Чөнки ул йөрәгенең һәр тамыры белән халыкка береккән иде. Халыкка исә пессимизм – ят нәрсә» [Нуруллин, б. 231]. Җәмгыятьтәге бу халәткә карата язучы күңелендә туган эчке каршылык нигезендә әдәбиятта азатлык, шәхес иреге, милли үзаң, Ватан төшенчәсен, яшәү мәгънәсен аңлату үзенчәлекле гәүдәләнеш ала. Шигъриятендә дини мифология, ислам фәлсәфәсенә мөрәҗәгать итү, мәхәббәт, табигать культын данлау кебек үзенчәлекләр белән сыйфатланган бу күренеш, прозасында да реалистик сурәтләүдән тайпылып, романтизмга йөз белән борылуына китерә, язучы иҗаты модернизмга хас үзенчәлекләр белән баетыла. Язучының рухи дөньясында барган үзгәрешләр, үзен әйләндереп алган мохит белән каршылыкка керүе, аның белән көрәшүдә яңа көч, реакцион җәмгыять вәхшилегенә каршы торырлык идеал эзләү «Болгар кызы Айсылу» (1910), «Тәэссорат» (1913), «Бу кемнең кабере?» (1913), «Хан кызы Алтынчәч» (1914) кебек хикәя, нәсерләрен тудыруга сәбәп булды. Төрекчәдән тәрҗемә ителгән «Бер чәчәкнең наләсе» (1911), башкорт халык авыз иҗатына нигезләнгән ярым тезмә формада язылган «Зыятүләк берлә Сусылу» (1910) әсәрләре дә шушы исемлекне тулыландыра [бу хакта кара: Заһидуллина, б. 58–61].

«Тәэссорат» («Сиземләү») әсәрендә җир һәм күкләрне берләштергән, һәрнәрсәне үзенә сәҗдә кылдырган газамәт (олы, бөек), мәгънәви бер куәт – мәхәббәт турында сөйләнә. Автор хис һәм табигать культына өстенлек биреп, кешеләрнең табигать кануннары буенча яшәргә тиешлеген раслый, җир тормышының шәфкатьсезлегенә мәхәббәтнең илаһилыгын каршы куя, әсәрдә мәхәббәт яшәешнең төп кануны, яшәү гармониясе тудыручы илаһи көч, олы матурлык буларак шәрехләнә.

«Бу кемнең кабере?», «Хан кызы Алтынчәч» кебек әсәрләре идея ягыннан халкыбызның үткәнен данлый, шәхес иреген бар нәрсәдән өстен куя, кеше гомеренең дә, дан-шөһрәтләрнең дә, фани дөньяның да узгынчы булуын кисәтә, үткән белән бүгенгене киләчәккә тоташтыручы буын, хәтер сакчысы булганда гына яшәеш дәвам итә дип раслый. Шуларга нигезләнеп ул гомумкешелек тарафыннан кабул ителгән тормыш кануннарын, аларның әхлакый нигезен укучы өчен ачып бирә, уйланырга этәрә.

Шагыйрь поэзиясенең тагын бер мөһим үзенчәлеге бар. Ул дөньякүләм танылган мәсәлләрнең сюжетларын файдаланып та, үзе тудырган оригиналь сюжетлар аша да татар поэзиясендә беренчеләрдән булып мәсәл жанрын тудыруга зур өлеш кертте. 1910–1913 елларда ул Эзоп, Лафонтен, Крыловлардан килә торан жанрга – мәсәлгә

мөрәҗәгать итә һәм егермеләп мәсәл язып бастыра. 1913 елда алар махсус җыентык рәвешендә «Әмсәль» исеме белән укучы кулына килеп ирешә.

Мәсәл жанры кешелек яшәеше дәвамында буыннан-буынга тапшырылып килгән гомумкешелек кануннарын, әдәп-әхлак кагыйдәләрен саклауга, әлеге кануннарга буйсынмаганнарны читләтеп әйтү юлы белән тәнкыйтьләүгә һәм тәрбияләүгә хезмәт итә. Алда искәртелгәнчә, М. Гафури мәсәлләренең дә тамыры тирәндә ята, анда Көнчыгыш һәм Көнбатыш халыкларының акылы синтезлаша. М. Гафури мәсәлләре аерым бер чор һәм аерым бер вакыйганы гына күздә тотмыйлар, ә гомумкешелек проблемаларын үз эченә алып, киң масштабта фикерләргә урын калдыралар, нәтиҗәдә вакытлар үтү белән үзләренең актуальлекләрен дә югалтмыйлар. Аларның кыйммәте дә шунда. Әйтик, «Кошларның патша сайлаулары» яки «Үгез белән Бүре» мәсәлләрен укыганда, бүгенге көн укучысы эчкә яшерелгән образда үз чорыбызның төгәл вакыйгаларын күрә ала. Әдип үзенең мәсәлләрендә яшәешебездәге кимчелекләрне тәнкыйть утына тотып, гаделлек һәм кешелек кануннарын саклап яшәргә чакыра.

М. Гафури Октябрь инкыйлабына кадәрге шигъриятендә дә, прозасында да Россия халкының – бигрәк тә үзе өчен бик тә таныш гади халыкның – аянычлы хәлен, хокуксызлыгын тасвирлап, аңа теләктәшлеген генә сөйләп калмый, ул «зарлы, моңлы», әмма «эч кере» булмаган, «тәкәллефсез», «ана сөтедәй хәләл» ризык белән тукланган гади кешене тирәнтен аңлап, аларның инсаниятенә, рухи камиллегенә мәдхия укый.

М. Гафури инкыйлабтан соңгы чор шигъриятендә заман белән бер сулышта булып, бергә атларга, яңа дәвергә хас җыр-моңнарны да табарга тырыша. 20–30 еллар иҗатының идея-тематик юнәлешендә бу үзен нык сиздерә. 1919 елда язылган «Изге юлда», «Безнең юл», «Гаһед», «Сәлам», «Татар җегетенә» кебек шигырьләре илдә яңа тормыш төзүче каһарманнарга багышланса, «Яңа бәйрәм» (1920), «Беренче май сәламе» (1921), «Нинди бәйрәм бар соң» (1922), «Таң бәйрәме» (1927) «Кызыл гаскәр җыры» (1928) кебек шигырьләрендә яңача яшәү рәвеше, совет иленең куәте данлана. «Бир кулыңны» (1919), «Эшче» поэмасы (1920), «Урак һәм чүкеч» (1921), «Шахтер» (1925), «Златоуст» (1928), «Колхоз фронтында җиңүчеләргә» (1933) кебек шигырьләре гади хезмәт кешесенә багышлана.

Халыкның шатлыгын үз шатлыгыдай күргән әдип, аның ачы хәсрәтен дә уртаклашып, тирәнтен кайгыра белә. Халык җилкәсенә төшкән авырлыктан сызлану бигрәк тә язучының Идел буен тетрәндергән зур фаҗига – ачлык афәтенә мөнәсәбәтле шигырьләрендә чагылыш тапты. 1921–1922 елларда иҗат ителгән «Ач», «Сулган гөлләр», «Соңгы минутта», «Җылыйлар», «Сүнделәр», «Алтын тәре, бәрхет палас» кебек шигырьләрендә һәм «Кеше ашаучылар» поэмасында җан өшеткеч вакыйгалар, яшәүгә өметен югалткан, чарасыз, аяныч хәлдәге кешенең соңгы сулышын гәүдәләндерүдән

алып, биологик зат буларак һәр адәм баласының да кыргыйлыгын, вәхшилеген, җан саклау өчен үз баласына ук кул салуын тетрәндергеч натуралистик картиналар аша сурәтләп бирде. Үзен саклау инстинкты кешене кыргыйлыкка этәрә, әмма кешелек асылы аны туктатып кала: баласын ашап исән калуны түгел, ул үлемне сайлый.

Язучы «Кеше ашаучылар» поэмасы белән кешенең кешелексезлек чигендә дә асылын җуймаска тиешлеген дәлилләргә алынды.

М. Гафуриның Октябрь инкыйлабыннан соң иҗат ителгән проза әсәрләре арасында гына да түгел, гомумән бөтен ижатында, тематикасы, әдәби эшләнеше – сюжет үстерелеше, образлар системасы, идея-проблематикасы ягыннан «Тормыш баскычлары» повесте аерым игътибарга лаек. Бу әсәр – милли характер, милли көнкүреш аша гомумкешелек проблемалары югарылыгына күтәрелгән, мохит тәэсире, тормыш тәҗрибәсе ярдәмендә шәхес формалашуны аерым вакыйгалар яктылыгында, ышандырырлык итеп ачып бирә алган повесть.

Әдип прозасының бер өлешен балалар өчен язылган хикәяләр тәшкил итә. Аларның язылу вакытлары билгеле булганнары инкыйлабтан соң иҗат ителгән. «Ялчы» (1921), «Безнең әйберләрне сатканда» (1927) кебек хикәяләре М. Гафури иҗатына хас гомуми тематиканы – байлар һәм ярлылар арасындагы кискен каршылыкны, хезмәт кешесенең рәнҗетелү-кимсетелүен, байларның кешелексезлеген сөйләүне дәвам итә. «Хәзер ансат ул – элек Троицкидагы кыен иде» (1927), «Югалган Актырнак» (1930) хикәяләрендә инкыйлабка кадәрге тормышта һәм яңа заманда гади кешенең яшәү рәвешен чагыштырып бирә. Дөрес, алда әйтелгән һәм язылу вакыты күрсәтелмәгән «Кыр казы» хикәяләрендә гомумән кеше күңелендәге шәфкатьсезлек һәм кешелеклелек каршы куела, берсе икенчесе яктылыгына чыгарылып каршылык кискенләштерелә, укучыны уйланырга мәҗбүр итә. Гади кеше тормышын, аның рухи дөньясын, күңел халәтен нечкә тоемлап сурәтли алган язучы балалар өчен язылган әсәрләрендә дә шул югарылыкны саклый.

Әдипнең иҗади эшчәнлеге матбугат органнарында хезмәт итү белән үрелеп бара. Ул талантлы шагыйрь, прозаик буларак кына түгел, туры сүзле, үткен күзле, җәмгыятьтәге һәр үзгәрешкә үзенең мөнәсәбәтен белдереп барырлык гаять киң фикери даирәсе булган публицист буларак та танылa. Халыкның мәгълүматлылыгын күтәрү, иҗтимагый аңны үстерүдә вакытлы матбугатның ролен тирәнтен аңлап эш итә. Аның беренче мәкаләләре мәгърифәтчелек идеяләре белән сугарылып, халыкны аң-белемгә, прогресска чакырып, күбесе шәкертләргә мөрәҗәгать итеп язылган иде. Алга таба ул халык арасында агарту эшен пропагандалауны да дәвам итә һәм үтә җитди рәвештә үз чорының бик тә әһәмиятле социаль-икътисади мәсьәләләрен күтәреп чыга.

Октябрь инкыйлабыннан соң, бигрәк тә «Шәрык ярлылары» «Башкортстан», һәм «Яңавыл» газетларында эшләгән елларда, аңа халык арасында еш булырга туры килә. Шунлыктан ул үз чорының көндәлек проблемаларын ачык тоеп, халыкның рухи халәтен, яңа тор-

мыш төзү юлына баскан кешенең психологиясен тирәнтен аңлап һәм аңа чын күңелдән теләктәшлек белдереп мәкаләләр, хәбәрләр, очерклар яза, искелек калдыкларыннан ачы көлеп, кимчелекләрне фаш итеп, фельетоннар бастыра. Җәмгыятьтәге һәр иҗтимагый-сәяси, социаль-мәдәни үзгәреш, халыкны борчыган һәр мәсьәлә, һәрбер алдынгы тәҗрибә М. Гафуриның үткен каләме аша халыкка җиткерелеп килә.

М. Гафури ижаты Россия җирлегендә генә түгел, кешелек дөньясында тамырдан борылыш барган чорга туры килүе һәм шул вакыйгаларны милли мәнфәгатьләр яссылыгында гәүдәләндерүе белән үзенчәлекле. Аның каләме милли һәм социаль тигезсезлек тудырган каршылыклар соң дәрәҗәдә кискенләшеп, җәмгыятьнең әхлакый кануннардан йөз чөергән, кыргыйлык хөкем сөргән елларны да, тормыш авырлыгыннан гаҗиз булган халыкның ярым саташулы хәлдә канлы юл белән яңа тормыш төзүен дә гәүдәләндерде.

Милләт язмышы, гади кеше хокукларын яклаучы буларак иҗат мәйданына атлаган язучы М. Гафури, давыллы еллар сынавын үтеп, чын мәгънәсендә халык шагыйре булып җитеште.

Әдәбият

Гафури М. Әсәрләр: 4 томда. 1 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. 534 б.

Заһидуллина Д.Ф. Модернизм һәм XX гасыр башы татар прозасы. Казан: Татар. кит нәшр., 2003. 255 б.

Нуруллин И.З. XX йөз башы татар әдәбияты. Казан: Татар. кит. нәшр., 1982. 285 б.

Госман Х. Шигърият гомере. Казан: Татар. кит. нәшр., 1978. 204 б.

Абдуллина Диләрия Марат кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының милли мәгариф бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре